

ДИФЕРЕНЦІЙНІ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЛЕКСИЦІ ТА СЛОВОТВОРЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлено особливості процесу інтелектуалізації сучасної української мови. Окрему увагу приділено взаємодії окнижнення лексики з підсиленням експресивно-оцінного потенціалу нових номінацій. До аналізу залучено неологізми різних частин мови, з різним категорійним значенням і словотвірною будовою.

Ключові слова: лексика, інтелектуалізація, неологізм, словотвірний потенціал, оцінний потенціал.

Упродовж останніх чотирьох десятиріч відбувається активний процес інтелектуалізації сучасної української мови. Традиційними аргументами на користь цього твердження є зростання кількості абстрактної лексики (назв абстрактних дій, процесів, станів, якостей, відношень), пришвидшені темпи термінування і детермінування лексики, засвоєння іншомовних слів з активним розширенням їхнього словотвірного потенціалу, збільшення продуктивності словотворчих формантів, що виражають абстрактні поняття (типу *-уванн(я)*, *-анн(я)*, *-енн(я)*, *-изаці(я)*, *-ад(а)*, *-іан(а)*, *-ість*, *-щин(а)*, *-ств(о)*), та основ, зростання питомої ваги складних слів, утворених осново- і словоскладанням, поява нових основ, аб-рооснов, нових слів. Названим явищам властиві свої диференційні та інтеграційні процеси, що свідчать про їхню взаємодію та утримування мовної системи в стані нестійкої (плинної) рівноваги.

Виникнення великої кількості слів з абстрактними значеннями є наслідком подальшої інтелектуалізації української мови, про яку писав І. Франко¹. Геніальні праці в 1929 р. назвуть її серед тенденцій, що визначають подальший розвиток літературних мов Європи в ХХ ст., так само як і окреслять зв'язок її з термінізацією та детермінізацією лексики².

В українській мові зростає кількість новоутворених однокоренових іменників — назв абстрактної дії, занять: *бюджетування*, *довкладення* (в банк), *доосвітлення* (теплиць), *люмпенізація*, *манкуртизація*, *маргіналізація*, *маркетингізація*, *окнижнення* (мови), *мінізація* (економіки), *транскультурація*, *університетизація* (інститутів). Їх доповнюють композити на зразок *алмазобетонорізання*, *алмазорізання*, *бісероплетіння*, *ендопротезування*, *макрокінознімання* — *мікрокінознімання*, *макроліквідація*, *макрофотознімання* — *мікрофотознімання*, *ма-*

¹ Франко І. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 // Франко І. Твори : В 55 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 463.

² Тезиси Пражского лингвистического кружка // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях.— М., 1965.— Ч. 2.— С. 128–132.

сажонавчання, медіамагнатство, мемуаротворчість, паркетозшліфування, перизо захоплення, слухопротезування, реміфологізація, стіноруйнування, тарифоутворення, теплошумоізоляція, футболізація (суспільства).

Триває процес творення іменників — назв абстрактних ознак. Він охоплює насамперед однокореневі слова на зразок: *громадянськість, лінгвіцизм, масовізм, мафіозність, місійність, техніцизм, шароварність, шароварщина, укоріненість*. Останнім часом розширилося коло композитів, що називають абстрактні ознаки: *високоєкологічність, лінгвоментальність, лінгвопуризм, макрогомогенність, медіатипність, міфологемність, неавтохтонність, несамоцінність, першохристиянськість, природосвідомість, психоемоційність, самовідповідальність, самозахищеність, самоідентичність, самооцінність, самоусвідомленість, технократизм*.

У кінці ХХ та на початку ХХІ ст. багато композитів виявляє зближення абстрактної лексики, зокрема належної до наукової термінології, з експресивно забарвленою, розмовною. Отже, з одного боку, можемо констатувати міграцію такої лексики з наукового стилю в розмовний, з другого — виникнення її відразу як розмовної. Характерною її особливістю є те, що саме продуктивність використуваних основ у науковому стилі сприяє появі експресивно забарвлених слів із ними, які «маскуються» під терміни.

Це властиво назвам абстрактних дій та процесів: *мікробибух, мікромета, самовименшення, самоімітаторство, самонакручування, самоошукування, самоянголізація*. До експресивно-оцінної орбіти потрапляють суспільно-політичні терміни: *мікроімперія, міні-держава, міні-дискусія, міні-криза, мікроорда* (новітніх газетярів і літературознавців), *міфоспоживання*.

Експресивність містять також назви абстрактних ознак та станів, що є простими однокореновими іменниками: *європейськість* (України), *польськість* (Рильського), *селянськість* (літератури), *українськість* (Дон Жуана) і композитами на зразок: *нікомуненалежність, олігархічність, олігархофренія, позаміфологічність, фольклорофільство*. Оказіональність деяких із них очевидна. Врешті, ця остання є продовженням продуктивності окремих словотвірних типів у мові й творення оказіональних слів за ними або всупереч їм, пор., наприклад: *позадуховність, позаісторизм, позадництво, позаправедність*.

На тлі нечисленних порівняно з іменниками та прикметниками дієслів-неологізмів звертає на себе увагу значна кількість дієіменників, утворених здебільшого за допомогою суфікса *-изація* без мотивації відповідними дієсловами (*афганізація, берегинізація, білорусизація, валютізація, громадянизація, делімінізація, деперсоналізація, деядеризація, доларизація, екологізація, евангелізація*), рідше суфіксів *-ення* (*опинзенення*), *-ання, -ування* (*акціонування, гіперзростання, рейтингування*). У багатьох випадках з'являються варіативні утворення із запозиченими суфіксами *-изація, -ація* та питомим *-ування*: *дерегуляція, дерегулювання, спонсоризація, спонсорування, дотація — дотування — дотувати, реінвестиція, реінвестування — реінвестувати, реінтеграція — реінтегрування — реінтегрувати, деполітизація — деполітування, реструктуризація — реструктурування — реструктурувати — реструктуризувати*. Це свідчить про наявну в сучасній українській мові тенденцію до заміни запозичень (суфіксів, слів) питомими одиницями.

Такі дієіменники стають похідними для інших дієіменників — назв абстрактних дій, утворюваних префіксальним способом, найчастіше за допомогою префіксів *де-* (*бартеризація — дебартеризація, індивідуалізація — деіндивідуаліза-*

ція, зросійщення — дезросійщення, колективізація — деколективізація, міфологізація — деміфологізація), рідше **ре-** (ресоціалізація, реприватизація), **гіпер-** (гіперзростання), **контр-** (голодування — контрголодування), **над-** (концентрація — надконцентрація), **недо-** (недоратифікація), **не-** (нератифікація), **пере-** (структуралізація — переструктуралізація). Деякі з них уже засвоєні сучасною мовою, приєднання до них префіксів спричиняє появу неологізмів.

У списку нових слів О. А. Стишова³ дієсменників (без мотивування дієсловами) майже вдвічі більше, ніж парних, де є твірне дієслово та іменник — назва абстрактної дії, процесу (перших 80, других 44): *американизувати* — *американизація*, *декомерціалізація* — *декомерціалізувати*, *чорнобілізація* — *чорнобілізувати*.

Дієсменники-композиції серед новотворів нечисленні, більшість із них виникла внаслідок активізації деяких основ, що займають перше місце в слові, зазнають або не зазнають усичення при композиції і поєднуються з об'єктами дієсменника, що стоїть у другій кінцевій позиції композита. Такими є основи **авто-** (від *автомобіль*) у іменниках *автобудівництво* = *автобудування*, *автопаркування*, *автоперехід*, *автобізнес* та **відео-** (*відеовиробництво*, *відеогра*, *відеозамовлення*, *відеоогляд*, *відеопіратство*, *відеопрокат*, *відеоурок*), **аудіо-** (*аудіозапис*, *аудіопослання*) і **арматуро-** (*арматурорізання*). Цей же тип внутрішнього (дієслівно-об'єктного) синтаксису слова демонструють композиції з другими основами: **-творення** (*державотворення*, *закономотворення*, *корупцієтворення*, *курсотворення*, *націєтворення*, *програмотворення*, *угодотворення*, *указотворення*), **-будування** (*державобудування*), **-захоплення** (*бізнес-захоплення*).

Інструментальні відношення реалізовано в композиті *вакуумрегуляція*, у ряді іменників з другою основою **-терапія**: *ароматотерапія*, *біоенерготерапія*, *голкорексфлексотерапія*, *лінгвотерапія*, *німотерапія*, *словотерапія*, *спелеотерапія*.

Нечисленні дієсменники в композитах набувають постійних ознак завдяки поєднанню з абсолютами, що окреслюють сферу їхнього функціонування: *авіапослуга* (авіаційна послуга), *бандформування*, *біозахоплення*, *біоєпіліяція*, *біоконверсія*, *біорегулювання*, *екорух*, *держзамовлення*, *політзомбування*, *політструктуризація*.

Багато новоутворених дієсменників — назв абстрактної дії та процесу мають виразний прагматичний ореол, що наближує їх до рядів ад'єктивів на позначення ознак соціального світу: меншою мірою до тих із них, що позначають людські властивості (*дебілізація*, *духозрушення*, *самсобіпанство*), більшою — до тих, які окреслюють властивості соціального світу (*зомбування*, *євангелізація*, *локшиновішання*, *манкуртизація*).

Отже, відбувається зближення лексики, яка називає абстрактні дії та процеси, з лексикою, що позначає статичні абстрактні якості, які асоціюються в мовному колективі з явищами, котрі одержують соціальну оцінку, здебільшого з відтінком негатиї. Інакше кажучи, помітне зростання прагматичного ореолу абстрактної іменникової лексики і водночас зближення процесів інтелектуалізації (окнижнення) мови зі зростанням її емоційної виразності.

Прагматичний ореол мають іменники, що позначають певний стан (інтелектуальний чи психічний), який виявляється в надмірному захопленні чим-небудь (*агентоманія*, *балетоманія*, *декретоманія*, *дієтоманія*, *довбушоманія*, *фанероманія*, *шекспіроманія*, *шпигуноманія*) або неприйнятті чогось (*лазерофобія*).

³ Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). — К., 2003. — С. 328–374.

Поява таких слів зумовлює паралельне зростання кількості назв осіб, що дуже цікавляться чимось: *біроман, лірикоман, магазиноман, москвоман, некроман, пивоман, титуломан, фанероман, шекспіроман*. Згадаймо для порівняння іменник *футболіст* з основою **-філ**, що виражає близьке до основи **-ман** значення «любитель чогось».

Оцінки дій, процесів, станів дуже ємкі. Вони стосуються певних соціальних штампів (образів). Дієіменники, що містять їх, є наслідком узагальнення і водночас індивідуалізують явища, апелюючи до назв, відомих певному колективу. Конкретизація змісту слів відбувається завдяки окресленню явища в просторі географічному (*афганізація, американізація, африканізація, білорусизація, латиноамериканізація*); соціальному — через неприйняття доктрин певного соціального устрою і називання характерних їхніх проявів-реалізацій: (*комунізація, радянська*); заперечення політики і способу правління, уособлених певними історичними постатями (*кучмізація, лукашенізація, піночетизація*); шляхом називання негативних соціальних явищ, властивих певному етапу розвитку суспільства: (*алкоголізація, братопоїдання, маргіналізація, оміщання, мафізація, мінізація, деінтелектуалізація, доктринізація, кланізація / клановізація, комунізація, космополітизація, наркоманізація, олігархізація, провінціалізація — депровінціалізація, табуїзація — детабуїзація, чорнобілізація*).

У словах з префіксами **де-**, **роз-**, що вказують на позбавлення якихось ознак, частин чогось, з'являється позитивна оцінка соціальних процесів: *дебюрократизація, дебільшовизація, декриміналізація, деноменклатуризація, дерадянська, десталінізація, розколгосплення*.

В орбіту негативно забарвлених дієіменників залучено деякі лексеми з суфіксом **-ад(а)**, що первісно не мав прагматичного (оцінного) значення. Традиційно його використовували для позначення періоду тривання чогось: *декада, олімпіада*. У словах *комітетіада, спікеріада* цей суфікс підкреслює тривалий, спеціально затягнутий процес виборів і призначень на посади у Верховній Раді. З'явилися варіативні за значенням словотвірні синоніми *жебракізація = жebraкіада*.

У композитах-дієіменниках оцінку виражають основи, що характеризують соціальні стосунки (*взаємозахвалювання, взаємолобіювання, взаємоборювання, взаємонедовіра, корупцієтворення, співдружнізація*) або індивідуальну поведінку людини (*самовигоряння, самовтеча, самозвеличення, самознищення, самонеповага, самообпльовування, самоощукування, самопрезентація, саморозвінчання, саморуйнація, самостримування*).

Виразною є активізація творення нових дієслів з основою **само-**: *самоліквідуватися, самоототожнюватися, самознищуватися, саморозпускатися, самостратифікуватися*.

Помітне зростання емоційної виразності сучасної української мови, що виявляється в розширенні кола слів (іменників, прикметників, дієслів, прислівників) з прагматичним ореолом. Їхньою характерною ознакою є переважно соціальна оцінка явищ, подій (позитивна, а частіше негативна), яка зорієнтована меншою мірою на визначення властивостей і поведінки людей, більшою — на окреслення ознак соціального світу і стосунків. Перебудова соціальних відносин у суспільстві, зміна шкали оцінок, переоцінка цінностей стали тими чинниками, що зумовили зростання емоційно забарвленої та оцінної лексики в словниковому складі мови, а також активізацію словотворчих засобів, здатних

оформляти цю оцінність та емоційність,— основ, суфіксів, префіксів. До неї належать назви абстрактних дій, процесів, ознак, а також найменування осіб.

Останнім часом зросла кількість основ, що мають заряд емоційності, яким вони наділяють новоутворювані слова й активізують емотивну функцію словотворчих формантів та інших основ. В орбіту емоційно забарвлених слів потрапляє значна частина ономастично мотивованої лексики. Питома вага таких одиниць серед неологізмів істотна. Ономастичні твірні основи є прізвищами осіб, позбавлених іконічності, прийнятої в радянському суспільстві і неприйнятною в часи незалежності України та дерадянізації, характерної для республік колишнього Радянського Союзу: *сталінізація — десталінізація, ленінізація — деленінізація*.

Твірними основами частини ономастично мотивованих назв абстрактних дій і процесів є прізвища або імена політичних діячів, різного роду менеджерів та бізнесменів: *кучмізація, юхимізація (Юхим Звягільський), суркісизація*.

До негативно забарвлених, неприйнятних у соціальному плані належать і ті новотвори, значення яких конкретизоване назвами континентів, географічних районів, держав, міст: *американізація, афганізація, африканізація, балканізіція, білорусизація, ірландизація, ісландизація, латиноамериканізація, сербізація, фінляндизація, чорнобілізація, югославізація*. Вони характеризують негативні явища — міжнаціональну ворожнечу, збройні конфлікти, втрату корінною нацією своєї мови, зубожіння народу, криміналізацію суспільства, зростання тоталітаризму тощо. Докладний опис їхньої семантики подано в праці О. А. Стишова⁴.

Серед неологізмів, мотивованих онімами, набули поширення слова-назви абстрактних ознак, утворювані за допомогою суфікса *-ізм / -изм*, що раніше в мові позначав певні наукові, політичні напрями, теорії, а тепер окреслює політичні та економічні намагання окремих лідерів, які позбавлені піетету і часто мають негативний, рідше — позитивний ореол: *брежнєвізм, горбачовізм, кравчукізм, кучмізм, тетчерізм*. Паралельно з ними існують назви осіб — послідовників цих лідерів із суфіксами *-ист / -іст (гамсахурдист, ельценіст, кучміст, кравчукіст)* та *-ець (вітренківець, костенківець, кравчуківець, кучмівець, марчуківець, морозівець, пинзенківець, симоненківець)* або членів злочинних угруповань (*савлохівець*). Більшість із них містить прихований оцінний компонент, що виявляється контекстуально.

Активізував свої позиції в мові суфікс *-щин(а)*, за допомогою якого утворюються від онімів назви абстрактних ознак, переважно з негативною оцінкою. З одного боку, їхніми мотиваторами є прізвища (*брежнєвщина, жириновщина, зюганівщина, лазаренківщина, лукашенківщина*), з другого — назви територій (*азійщина, малоросійщина*). Порівняння слів із суфіксом *-щин(а)*, мотивованих ономастичною лексикою, поданих у «Словнику української мови» (далі — СУМ) з наведеними вище новотворами, засвідчує наявність у їхній семантиці соціальної оцінки явищ. Однак полюси цих оцінок різні. Перший список складається з мотиваторів, асоційованих з прізвищами, що їх не визнавала радянська парадигма сприйняття дійсності, за шкалою якої негативно оцінювалися події минулого: *аракчєєвщина, разініщина, толстовщина, столипінщина; денікініщина, керенщина, колчаківщина, махновщина, петлюрівщина*. У списку сучасних новотворів мотиватори називають діячів радянського та пострадянського періоду.

До кола соціально помічених та емоційно забарвлених одиниць потрапляють слова з продуктивними усіченими абrevіатурними основами типу *імпер-* (від

⁴ Стишов О. А. Знач. праця.— С. 130–137.

імперія) та **інтер-** (від *інтернаціональний*). Перша своєрідна в тому плані, що в радянські часи теж мала негативне забарвлення, але була орієнтована на оцінку явищ поза межами Радянського Союзу. В новотворах вона служить оцінкою породжень самого Союзу, що був організований як велика імперія зі своєю тоталітарною системою. Неприйняття її засвідчують слова: *імпервеликодержавництво, імперкомуніст, імперрадикал, імпершовініст*. Основа **інтер-** у сучасній українській мові трапляється в словах зі зниженою оцінкою явищ, пор. нейтральні утворення типу *Інтерспорт* (телепередача), *інтермузей* із семантикою «міжнародний» та *інтербезбаченко, інтердівчина, інтеркохання* (іронічне), *інтерлайка, інтершлюха* з негативним, а часто і лайливим відтінком значення.

До емоційно знижених потрапляють слова з основою **ком-** / **комун-** / **комуно-** (від *комуністичний*). Два її перші варіанти належать до аброморфем: *комишабаш, комундержжава, комунімперія, комунрай*. Третій **комуно-** властивий емоційно забарвленим і соціально переосмисленим композитам — назвам осіб: *комунобюрократ, комуноімперіаліст, комуноколгоспник, комунореваншист, комуносоціаліст, комунофашист*.

Соціальної переоцінки зазнали також основи **держ-**, **політ-** та **парт-**, які й раніше використовувалися як аброморфеми. Зміна їхньої соціальної оцінки, позбавлення їх «надвисокого» звучання зумовили утворення частково скорочених негативно забарвлених аббревіатур: *держаморальність, держверхи, держгодівниця, держкомпартноменклатура, держрекет; політолігархи, політбомонд, політпараці, політчлен, компартбільшість*. Натомість зросла продуктивність основи **дем-** (від *демократичний*). Це зумовлено запереченням «демократичності» радянського тоталітарного режиму і намаганням утвердити (принаймні декларативно) справжню демократію. Звідси виникнення багатьох утворень з основою **дем-**, **демо-**, особливо в назвах різних громадських організацій та угруповань (*демблок, демкрило, демоб'єднання, демпартія, ДемПУ, демплатформа, демсили, ДемСоюз, демфракція*). Від деяких із них утворено похідні — назви осіб: *демблоківець, демпартісець* та прикметники (*демсоюзівський*). Варіант **демо-** трапляється лише в складі прикметників: *демоліберальний, демосоціальний*.

Разом зі своїми похідними функціонує скорочена основа **деп-** (від *депутат*): *нардеп, нардепка, нардепівський, комдеп* (депутат від комуністів), *депкорпус*.

Активним засобом творення емоційної та оцінної лексики є префікси, багато з яких останнім часом посилили свої позиції. Префікси, як і основи, упорядковують лексику в межах певних протиставлень, що налагоджують системні зв'язки між одиницями. Ці протиставлення стосуються оцінки ознак якості, часових відрізків, ставлення загалу до окремих осіб або до явищ суспільного життя, поведінки та діяльності людей. Перше реалізоване в іменних частинах мови в межах оцінки якості щодо норми: найвища, вища від норми, неповна, низька, нульова (не існує), виражена префіксами **не-**, **без-**, запозиченим **а-** / **ан-**. Оцінка часових відрізків здійснена за шкалою: те, що було в минулому, те, що актуальне зараз, те, що настане. Ставлення до суспільних явищ, поведінки й діяльності окремих осіб, їхніх властивостей оцінюється за шкалою: позитивне / негативне, справжнє / несправжнє, прийнятне / неприйнятне, перебування на боці когось / у протилежному таборі / поза блоками, угрупованнями, організаціями тощо. При цьому слід урахувувати характер лексики, що виступає в ролі твірної бази новоутворюваних одиниць, а також активізацію певних компонентів значення у службових морфем та основ, зростання чи зниження комбінаторних можливос-

тей як основ, так і словотворчих формантів. Розгляд засобів вираження цих протиставлень разом із окресленням їхньої продуктивності на сучасному зрізі розвитку української мови повинні показати нові тенденції функціонування цих одиниць, перебудову в лексико-семантичній та словотвірній підсистемах, функціональне переродження елементів.

На найвищий ступінь ознак, розвитку дій вказують запозичені префікси **супер-**, **ультра-**, **гіпер-**, **екстра-**, **архі-**. Серед них найвищу продуктивність виявляє префікс **супер-** (від лат. *supra*, *super*, що означає перебування зверху в певній ієрархії чого-небудь, зверхність, найвищу якість, посилену дію). Список слів із ним у реєстрі УОС⁵ охоплює понад шість десятків лексем. Реєстри словопоказчика О. А. Стишова⁶, словників Д. В. Мазурик⁷, Г. М. Віняр та Л. Р. Шпачук⁸, Ж. В. Колоїз⁹ та нашої картотеки доповнюють цей список ще кількома десятками слів. Характерною рисою реєстрів орфографічних словників сучасної української мови¹⁰ є перевага серед слів з префіксом **супер-** тих, що називають машини, прилади з найвищою якістю: *суперавтомобіль, супербомбардувальник, супервізор, супергенератор, супергетеродин, суперкаландр, суперіконоскоп, суперлайнер, суперортикон, суперракета, суперрегенератор, супертанкер, супертип, супертраулер, супер'яхта*. Цих назв у 4,5 рази більше, ніж інших найменувань. Досить численні спортивні терміни на позначення різних заходів, ігор та змагань (*супергра, супермарафон, супертурнір, суперфініш, суперфінішування, суперфутбол*), а також об'єднань (*суперклуб, суперкоманда, суперліга*). Менш численними є групи назв дій (*суперконтроль, суперінспекція*), політичних, економічних та інших об'єднань, установ (*супердержава, супермаркет, супермонополія, супертрест*). Незначна кількість прикметників: *супераеродинамічний, супергармонійний, супермодний, суперпарадоксальний, суперстійкий, суперсучасний, супертонкий*.

Розгляд реєстрів новотворів з префіксом **супер-** засвідчує кардинальний перерозподіл лексики за тематичними групами за останні три десятиліття розвитку мови. Він виявляється в значному зростанні кількості прикметників з оцінним компонентом значення: *суперактуальний, супервинахідливий, супердешевий, супердорогий, суперзбитковий, суперелегантний, суперфектний, суперлікувальний, суперлюльний, супермалий, супермобільний, супермодний, супермодельний, супермодерний, супернизький, суперпідлий, суперполітичний, суперпрестижний, суперприємний, суперпринциповий, суперсекретний, суперскладний, суперстабільний, суперталановитий, суперфантастичний, супершвидкий*. Помітно збільшилася група іменників — назв осіб здебільшого з позитивною оцінкою ознак-характеристик (*суперагент, супербагатий, супергравець, суперважковик, супергеросмейстер, супердитина, суперкрасень, суперлідер, супермалюк, супермодель, суперпатріот*) та назв приладів (*супервагон, суперзброя, суперкомп'ютер, супермашина, суперролер*).

З'явилися оцінні іменники від власних назв (*супер-Динамо, супер-ЕОМ, супер-Маріо* — від імені відомого хокеїста Маріо Лемьє), зросла кількість назв аб-

⁵ Український орфографічний словник.— К., 2002.— 1006 с.

⁶ Стишов О. А. Знач. праця.— С. 338–387.

⁷ Мазурик Д. Нове в українській лексиці : Словник-довідник.— Л., 2002.— 130 с.

⁸ Віняр Г. М., Шпачук Л. Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття.— Кривий Ріг, 2002.— Вип. 2.— 180 с.

⁹ Колоїз Ж. В. Тлумачно-словотвірний словник okazionalizmів.— Кривий Ріг, 2003.— 168 с.

¹⁰ Український орфографічний словник; Орфографічний словник української мови.— К., 1999.— 989 с.

страктивних дій та процесів (*суперакція, супервикид (спорт.), суперполітизація, суперприватизація, суперпотауга*), абстрактних ознак (*суперкоректність, суперможливості, суперперспектива, суперстильність*).

Запозичені префікси виявляють продуктивність у сучасній українській мові, реалізуючи елемент оцінки в емоційно забарвленій новій лексиці. Вони сполучаються переважно також із запозиченими основами. Середовище їхнього функціонування — наукові, художні, публіцистичні твори, тексти засобів масової інформації. Однак багато з цих слів стали надбанням розмовної мови, спроможні поєднуватися з питомими українськими словами, поповнюючи словниковий склад мови: *супергра, суперобкладинка, супертонкий, гіперзростання, гіпердержавний, гіперчутливий, гіперправославнохристиянський, екстрабудматеріали, екстравидовище, архіскладний, архіважкий, архісучасний*. Це свідчить про зближення різностильових одиниць і формування такої літературної мови, в якій гармонійно співіснують слова книжні з розмовними та відбувається змикання процесів інтелектуалізації мови зі зростанням її емоційності.

Засобом утворення оцінної лексики в українській мові продовжують бути питомі префікси *над-* та *за-*. Обидва вони багатозначні. У них серед інших значень представлено компоненти «якість, вища за норму»: *надтонкий, задовгий*. У префікса *за-* залежно від значення слова, до якого він приєднується, це може бути якість, нижча від норми: *закороткий*. У реєстрі СУМа питома вага слів з *над-* та *за-* з такими значеннями значно менша, ніж слів з іншими значеннями. Так, слів з *над-*, що виражає значення «розташований вище чогось», трохи більше, ніж тих, що оцінюють якість як вищу від норми, пор.: *надлопатковий, надліктювий, надп'ятковий, надшахтний та надвинятковий, наддовгий, надновий, надтвердий, надчистий, надшвидкий*. Від таких прикметників можливе творення іменників абстрактної ознаки та прислівників: *надзвичайність, надзвичайно, надприродність, надприродно, надчутливість*.

Рідше трапляються назви абстрактних ознак, дій і процесів, утворені від інших іменників: *надвартість, надвиробництво, наднаруга*. В одному випадку використано *над-* із цим значенням у дієслові *надуживати* та мотивованих ним слів: *надуживаний, надуживання, надужиття*. Поодинокі похідні — назви осіб, мотивовані прикметниками: *надстроковий — надстроковик*.

Новотвори поповнили найменування абстрактних ознак (*надвідвертість, надрадикалізм, надсмертність*); процесів (*надінтеграція, надконцентрація, надцентралізація*); ознак (*надактуальний, наддемократичний, наддешевий, надрозумний*). Префікс *над-* легко поєднується з абстрактною лексикою: *надвлада, наддержавна, надідея, надсистема, надцивілізація*). Про продуктивність префікса *над-* як виразника надмірної якості свідчать оказіоналізми — прислівник *наддостатньо* та прикметник *надполітико-дипломатично-делікатна відповідь* (лідера руху).

У поле оцінної лексики, що виражає негативне ставлення до явищ, осіб, учень і підкреслює їхню несправжність, увіходять похідні слова з основами *квазі-* (від лат. *quasi*, у складних словах означає «позірний, несправжній, фальшивий»), *псевдо-* (від гр. *ψεύδος*, у складних словах означає «несправжній, неправильний») і *фальшив-* («несправжній, підроблений»). Основи *квазі-* та *псевдо-* активні в сучасній українській мові. За їхньою допомогою утворено багато прикметників та іменників. Сферою функціонування основи *квазі-* є здебільшого термінологічна лексика. Вона реалізована в складі прикметників, де підкреслено позірність того, що вказано другою основою слова (*квазіабсолютний, ква-*

зіаналоговий, квазідіагональний, квазікласичний, квазілінійний, квазіметричний, квазімінімальний, квазіпаралельний), та іменників (квазігеоїд, квазігрупа, квазікільце, квазіморф, квазісистема, квазічастинка). Часто прикметники та іменники утворюють словотвірну пару слів (квазіаналітичний — квазіаналітичність, квазінаціональний — квазінаціональність, квазістійкий — квазістійкість, квазіортогональний — квазіортогональність, квазісиметричний — квазісиметричність, квазістаціонарний — квазістаціонарність). Лише в деяких нечисленних назвах осіб (квазіспеціаліст, квазіреволюціонер), поодиноких назвах предметів (квазігроші) та ознак (квазінауковий) основа **квазі-** містить елемент оцінки.

Серед слів з основою **псевдо-** переважають слова з оцінним компонентом, що не є термінами. Однак основи, до яких приєднується **псевдо-**, не належать розмовній побутовій мові. Це прикметники *псевдоідейний, псевдоісторичний, псевдокласичний, псевдоконституційний, псевдоморальний* та іменники *псевдовідкриття, псевдореформа, псевдотеорія*. Існують слова з основою **псевдо-**, що є термінами: *псевдогамія, псевдонім, псевдоскаляр, псевдосуфікс, псевдовектор, псевдотуберкульоз*. Отже, обидві основи не поєднуються з розмовною побутовою лексикою і не втрачають «нальоту» книжності.

Серед неологізмів у матеріалі дослідження засвідчено небагато слів з основою **квазі-**, де вона виражає негативну оцінку: *квазідемократія, квазідержавна, квазіпартія, квазіуряд, квазіфракція*. Натомість основа **псевдо-** трапляється в неологізмах, що називають абстрактні дії: (*псевдозаняття, псевдокритика, псевдостagnaція, псевдореформа*); стани (*псевдобіль, псевдорай*); ознаки (*псевдовпевненість, псевдоактивність, псевдоринковий*); осіб (*псевдоблагодійник, псевдоінтернаціоналіст, псевдоліквідатор, псевдомама, псевдопатріот, псевдореформатор*). Основу **псевдо-** представлено і в абстрактних словах типу *псевдозепівський, псевдорелігійний, псевдоеліта, псевдоринок, псевдосоціалізм, псевдосуверенітет*, і в лексемах з конкретною семантикою: *псевдолітопис, псевдопляж*. Усі вони містять елемент оцінки того, що названо твірною основою, і підкреслюють його несправжність, позірність, тобто в сучасній мові зростає кількість слів з оцінним значенням у основи **псевдо-**. Основа **фальшив-** трапляється в поодиноких неологізмах, напр.: *фальшивобілетник, фальшиво-простий*.

У сучасній українській мові в орбіту слів із прагматичним ореолом залучені іменники — назви абстрактних дій, процесів, ознак, утворювані за допомогою книжних запозичених суфіксів **-изаці(я) / -ізаці(я), -изм / -ізм, -ад(а) / -іад(а)**. Це свідчить про зближення лексики книжної з лексикою загальнолітературною. Відбувається змикання процесів інтелектуалізації мови зі зростанням її емотивності. Розмовні, емоційно забарвлені слова часто утворюються за допомогою книжних суфіксів. Емотивна функція мови розширює сферу дії, залучаючи до своїх засобів вираження питомі суфікси **-ість, -ств(о), -щин(а)**, іншомовні основи в новій для них скороченій формі, такі як **інтер-** (від *інтернаціональний*), **імпер-** (від *імперія*), **комун-** (від *комуністичний*).

Відбувається зміна регістрів соціального звучання деяких аброснов на зразок **держ-, парт-, політ-**, які внаслідок заперечення радянської парадигми дійсності одержують нову соціально знижену оцінку. Зросла продуктивність деяких аброморфем типу **демо-** (від *демократичний*), що стала антиподом прикметника *тоталітарний*.

За зразком запозичених слів-американізмів виникають емоційно забарвлені похідні, співвідносні з відомими в Україні онімами: *Монікагейт, Ірангейт, Гонгадзегейт, Лазаренкогейт*. Нові запозичені основи з негативним ореолом поєд-

нуються з уже відомими в українській мові словами, утворюючи лексеми з нега- тивною оцінкою на зразок *манкуртопарламентар*.

У вираженні емотивної функції активізували свої позиції запозичені префік- си **супер-**, **ультра-**, **гіпер-**, **екстра-**, що підкреслюють вищий ступінь виявлення ознаки та дії. Ця семантика співіснує з оцінкою соціальних явищ, подій, дій лю- дей та їхньої поведінки. Джерелом їх виокремлення були наукові, художні, пуб- ліцистичні тексти. На сьогоднішньому етапі розвитку мови вони стають надбан- ням засобів масової інформації, особливо електронних, і завдяки цьому переходять у сферу розмовної мови. Отже, первісно «книжні» морфеми розши- рюють свої виражальні функції в окресленні соціального ореолу слів. Такі пре- фікси сполучаються з питомими українськими словами і утворюють лексеми, що потрапляють до словникового фонду мови: *гіперзростання*, *гіпердержава*, *гіперчутливий*, *екстравидовище*, *екстрабудматеріали*, *супергра*, *суперкрасень*, *супермалюк*, *архімільйонер*, *архіскладний*, *архісучасний*, *ультрасучасний*. Це свідчить про зближення різностильових одиниць мови.

Питомі українські префікси **над-** та **за-** зі значенням оцінки якості серед ба- гатих інших у словниковому складі мови мають незначну питому вагу. Їхня сполучуваність із запозиченими словами досить обмежена. У **над-** — це лексеми *надсинхронний*, *надідея*, *надідеал*, *надпатріот*, *наднаціональний*, *надінтелек- тувальний*. Префіксу **за-** з оцінним компонентом у значенні зовсім не властива комбінаторика із запозиченими словами. Усе це й спричинило зростання про- дуктивності деяких запозичених префіксів, наприклад **супер-**, з уніфікованіши- ми значеннями в творенні оцінної лексики в сучасній українській мові, запит на яку зріс у часи переоцінки цінностей.

Спостерігається кардинальний перерозподіл оцінної лексики в тематичних групах. Якщо раніше утворення із **супер-** належали здебільшого до назв прилад- дів, рідко — ознак, ще рідше — осіб, то зараз в українській мові зросла кількість прикметників та назв осіб і продовжує збільшуватися кількість назв приладів. Новотвори з префіксом **анти-** поповнюють назви осіб типу *антиринковик*, *ан- тирухівець*, раніше такі лексеми були нечисленні.

Книжні й народні основи та форманти, що оцінюють явища в часових вимірах, утворюють зони взаємопроникнення. Так, основа **нео-**, що спеціа- лізується у сфері термінологічної лексики, почала сполучатися з розмовною лексикою (*неошароварництво*), **ново-** стає характеристикою осіб з негативно забарвленим ореолом (*новоукраїнець*, *новобагачко*). Основа **екс-** характеризує не лише посади, які втратили певні люди (*екс-спікер*, *екс-лідер*), а й перероджен- ня функцій установ (*екс-дитсадок*), самих людей (*екс-приятелька*, *екс-сорат- ниця*).

Серед неолексем зросла питома вага утворень, мотивованих ономастичною лексикою, що дають чітку соціальну оцінку, здебільшого негативну: *кравчукізм*, *брежнєвщина*, *суркісизація*, *антиграчевий*, *антилазаренківський*, *проморозів- ський*. Деякі оніми швидко збільшують свій словотвірний потенціал, обростаю- чи похідними з емоційним забарвленням: *кучміада*, *кучмізація*, *кучмізм*, *куч- міст*, *прокучмівський*, *антикучмівський*, *некучма*, *кучмоїд*, *кучмистий*, *кучмоба- чення*, *кучмовіз*, *кучмодрук*, *кучмократія*, *кучмоненависник*, *кучмономіка*, *куч- мопрем'єрство*, *кучмуватися*, *кучмунізм*.

Це явище зумовлене насамперед екстралінгвістичними причинами: перехід- ними періодами розвитку певного суспільства і змінами парадигм сприйняття дійсності. Свого часу В. Г. Гак, зіставляючи відмінності між словами, утворени-

ми від власних імен та від загальних назв, підкреслював, що загальна назва багатозначна або позначає об'єкт, наділений багатьма властивостями та аспектами, і тому різні значення похідних від них зумовлені не стільки власним значенням суфіксів, скільки взаємодією значення суфікса з актуалізованим у певному випадку значенням основи. «У словах, похідних від власних імен,— зазначав учений,— основа менше зазнає зміни значення і суфікси виявляють власне значення найвиразніше»¹¹.

Питомі й запозичені суфікси **-енн(я)**, **-уванн(я)**, **-ств(о)**, **-щин(а)**, **-изаці(я)** / **-ізаці(я)**, **-ад(а)**, **-изм** / **-ізм** у розглянутих відонімних утвореннях наділені уніфікованими абстрактними значеннями дії або ознаки, а твірні основи (власні імена), крім функції ідентифікації, виконують ще й роль виразників та носіїв певного оцінного значення, окреслюють поле розпізнавання сукупності негативних ознак явища, асоційованого з онімом.

Як і раніше, у сучасній українській мові основоскладання, рідше аббревіація є засобом творення експресивно оцінних слів. Часто такі похідні одержують свої емоційно забарвлені значення внаслідок поєднання різнорегістрових одиниць, тобто в похідному слові комбінуються дві основи, одна з яких співвідносна зі словом офіційного стилю, друга — розмовного і має негативний оцінний компонент у значенні. Так, основа **держ-** (співвідносна з іменником *держава*), використовувана в словах *держборг*, *держбудування*, *держдотація*, *держзамовлення*, *держконтракт*, *держмити*, *держскарбниця*, *держфінанси*, *держчиновник*, не має оцінного значення, наведені слова належать до офіційно-ділового стилю. Поширені вони і в публіцистиці. Аббревіатури, що є скороченими назвами різних державних установ, комітетів, департаментів, зокрема *Держінформ'юст*, *Держінформполітика*, *Держкоммедбіопром*, *Держмитком*, *Держ ТБ*, також належать офіційному і публіцистичному стилям. Сполучення основи **держ-** з основами, співвідносними зі словами з негативним забарвленням, зумовлює формування загальної негативної характеристики похідного, оскільки йдеться про поєднання непоєднуваного, адже держава покликана боротися з явищами, що іменуються як: *держаморальний*, *держаморальність*, *держверхи*, *держгодівниця*, *держрекет*.

Такі поєднання властиві також аброснові **ком-**, **комуно-**, що в радянські часи належала високому офіційному стилю, а згодом одержала негативну оцінку, яка посилюється другою основою слова з негативним компонентом значення: *комунореваншист*, *комунофоб*, *комунофашист*, *комишабиш*. Подібних до цього значенневих перетворень зазнають слова з основами **інтер-**, **парт-**. Деякі похідні, утворювані від аббревіатур, співвідносні з повними офіційними назвами установ, набувають іронічного відтінку через незвичність самого скорочення і пропуску компонентів у словосполученні: *мінприродівець* (співробітник Міністерства охорони природи), *охороноздоровець* (співробітник Міністерства охорони здоров'я), *ТБ розчарування*.

Оцінні та експресивно забарвлені композити також виникають завдяки поєднанню різностильових основ. У одних випадках це прикметники (*дикоприватизаційний*), в інших (і їх більше) — це іменники — назви дій (*євроскандал*) та осіб (*комуноімперіаліст*, *манкуртопарламентар*, *нафтохалаявник*, *порнобабуся*). Трапляються серед них іронічно, а то й саркастично забарвлені слова на зразок: *першсек* (перший секретар), *значконосець*, *хабародавець*, *туманопускач*, *грошо-*

¹¹ Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. — М., 1977. — С. 57.

пад, орденопад, мискоборство, плейбойськість, проньопророкопівщина, порожньокишеньковість.

Стилістична невідповідність поєднаних основ та суфіксів також веде до утворення похідних з оцінним значенням. Це властиво розглянутим словам із суфіксом *-изм / -ізм, -ист / -іст, -ад(а)*. Згадаймо, наприклад, іменник *лукашенізатор*, у якому суфікс *-ізатор* додано до оніма *Лукашенко*, що має визначений негативний суспільний ореол. Сам суфікс здебільшого вживається в нейтральних словах, які називають машини та прилади (*амортизатор, інкубатор, культиватор, пеленгатор, тоталізатор*) або осіб за професією, постійним заняттям (*імпровізатор, механізатор, організатор, раціоналізатор*). Лише в кількох словах за його допомогою утворено назви з оцінним компонентом значення, що характеризують людей за їхніми поглядами та діяльністю: *вульгарізатор, консерватор, новатор*. До цих слів приєдналися іменники *лукашенізатор* — той, хто проводить політику Лукашенка, *радянізатор* — той, хто насаджував усе радянське.

Отже, у сучасній українській мові при збереженні її функціонально-стильової диференціації відбувається словотвірна й лексична інтеграція між стилями, розширення значень окремих словотворчих формантів та основ, перехід лексики одного стилю до іншого. Можливо, внаслідок екстралінгвальних причин, швидких суспільних змін інтенсифікується взаємодія між стилями, здійснюється взаємопроникнення їхніх складників. Це особливо помітно на прикладі посиленої інтелектуалізації мови, тобто зростання фонду її абстрактних одиниць, здобуття ними прагматичного ореолу і розширення фонду книжних морфем та лексем, здатних передавати експресивно-емоційні значення, активізації лексики з оцінним компонентом. За рахунок цієї взаємодії навіть у часи бурхливих мовних змін зберігається нестійка рівновага між стилями¹².

N. F. KLYMENKO

DIFFERENTIAL AND INTEGRATIVE PROCESSES IN LEXICON AND WORD-FORMATION OF MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

In article features of process of intellectualization of modern Ukrainian language are covered. The special attention is given to interaction of literary lexicon with strengthening of expressive-estimated potential of new nominations. Neologisms of different parts of speech are involved in the analysis, with various categorial meanings and word-formative structure.

Key words: lexicon, intellectualization, neologism, word-formative potential, estimated potential.

¹² Пор.: Гак В. Г. Зазнач. праця.— С. 89.